

חומר רקע

ליום העיון "מסתכלים לגזענות בעיניים"

דגשים מתוך הפרק השמיני
מתוך המסמך המסכם של
ועדת המומחים בנושא "חינוך
לערכים - קווים מנחים
למדידה ולהערכה"

מרכז TEC, מכון מופ"ת,
יוזמה - המרכז לידע ולמחקר בחינוך

מרכז לידע ולמחקר בחינוך
מركز معلومات وبحث فى التربية والتعليم
Center for Knowledge and Research in Education
האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

טק TEC تك
Technology, Education and Cultural Diversity
טכנולוגיה, חינוך, ושונות תרבותית
تكنولوجيا، تربية وتعددية ثقافية

חינוך לאזרחות בחברה החרדית¹

מדינת ישראל מורכבת מאוסף של קהילות, ויש להבחין בין ערכיה השונים של כל אחת מהן לבין הערכים המשותפים הנוגעים לחיים בישראל. להסכמה על ערכים משותפים בין הקהילות ניתן יהיה להגיע רק באמצעות דיאלוג והתדיינויות שיאפשרו דו־קיום בשלום למרות השונות.

פרק זה מתמודד עם שאלת החיים המשותפים במדינת ישראל ובוחן את הדרכים השונות להתמודדות עם חינוך אזרחי בחברה סגורה כמו החברה החרדית.

1 הטקסט שלהלן הוא תקצור והנגשה של פרק 8 במסמך המסכם של ועדת המומחים לנושא **חינוך לערכים - קווים מנחים למדידה ולהערכה**. את הפרק המלא ואת ההפניות אפשר למצוא במסמך המסכם.

1. הצורך והמורכבות שבפיתוח השקפה אזרחית בחברה החרדית

החברה החרדית מחזיקה בסט ערכים חזק ומבוסס, ולכן עולה קושי ליצור דיאלוג ובסיס ערכים משותף בינה ובין החברה הכללית. יחד עם זאת, קיומם של ערכים משותפים הוא הבסיס לחיים יחד במדינת ישראל והבסיס ליצירת קהילה ישראלית בעלת משמעות.

נכון להיום, כ-13% מאוכלוסיית המדינה הם חרדים מאוכלוסיית המדינה, וניכרת עלייה משמעותית בהשתלבותם הכלכלית, החברתית והפוליטית בחברה הכללית. גם בתחום החינוך ניתן לראות מגמה של מעורבות הולכת וגדלה בחברה האזרחית, אם כי יש הבדל משמעותי בין לימודי הבנים - אשר כמעט אינם לומדים לימודי חול וליבה - ללימודי הבנות. בשנים 2010-2019 גדל מספרם של החרדים הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה פי שלושה. שיעור התלמידים החרדים הנבחרים בבחינת בגרות אחת או יותר עלה מ-23% ב-2005 ל-37% ב-2018, ובשנה זו נמצאה עלייה גם במספר הזכאים לתעודת בגרות מלאה (מ-9% ל-13%).

על רקע התפתחויות אלה, בולטים בהעדרם לימודי האזרחות והדמוקרטיה בחברה החרדית. מקצועות אלו נקראים "לימודי חברה" (מולדת, חברה ואזרחות) ונלמדים בהיקפים מצומצמים וברמה נמוכה. העדרם של לימודי האזרחות מתוכנית הלימודים תורם להקצנה ולהחרפת המתח והניכור בין החברה החרדית והחברה הכללית.

דוגמה אחת לכך היא הספר "כאזרח רענן" הנלמד בבתי ספר המגישים את תלמידיהם לבגרות. התכנים המוצגים בספר הם דלים ו"טכניים" בעיקרם, ואינם תואמים את המסגרת הערכית הממלכתית. זאת ועוד, המדינה והגופים המדינתיים מוצגים בספר כגופים זרים, חיצוניים ועוינים לקהילה החרדית.

התהליך הדרוש לגיבוש אזרחות חרדית-ישראלית איננו חף מקשיים. שני הצדדים נדרשים לגלות גמישות וסובלנות, לפתח יכולת להכיל ולקבל שונות ולטפח תפיסות עולם מגוונות, אשר לעיתים מאתגרות את בסיס קיומן של הקהילות. יחד עם זאת, זהו תהליך מחויב המציאות ובר ביצוע.

מסמך זה מציע מתווה ראשוני לתוכנית חינוך חרדית "תומכת אזרחות" - שתקנה לתלמידים החרדים ידע ומיומנויות שיסייעו להם בהבנת המסגרת המדינית שבה הם חיים ובהבנת השפעתם על כלל האזרחים. תוכנית מסוג זה תספק לתלמידים ולתלמידות חרדים כלים לבניית גשרים בין מערכות הערכים השונות מתוך סולידריות ומתוך שאיפה משותפת לחיים טובים.

2. תפיסות האזרחות הרווחות בחברה החרדית והשפעותיהן

ניכר פער בין תחושת השייכות של אזרחים חרדים רבים למדינה ולחברה היהודית ושיאפתם להשפיע ולעצב את דמותה, לבין דחייה של עקרונות וערכי ליבה דמוקרטיים. על פי סקר שערך [המכון הישראלי לדמוקרטיה](#) (2022), רוב החרדים שמחים לחיות בישראל, חשים בה בעלי כוח והשפעה חברתית משמעותית ואף גאים במדינתם, גם אם אינם מקבלים את האתוס הציוני ואת האידאה של מדינה לאומית מעשה ידי אדם.

אשר לתפיסת הדמוקרטיה, הסקר מצביע על שתי עמדות עיקריות:

- **דחייה מוחלטת של ערכי החיים המשותפים** ושל ההסדרים והעקרונות המאפשרים אותם: 93% מהנשאלים הצהירו שאין להם אמון במערכת המשפט, ל-79% מהם אין אמון במשטרה ושיעור דומה של נשאלים הצהירו כי הם אינם חשים שמוסדות אלו נוהגים בהם בשוויון ובהגינות.

- **שלילה של רעיונות ליברליים:** מעל 75% מהמשתתפים בסקר סברו שלאזרחים ערבים מגיעות פחות זכויות ומשאבים ודחו את השוויון כלפי נשים. הפתיחות לְאַחַר נתקלת גם היא בגישה בדלנית המתגוננת מפני השפעות חיצוניות, ונרשמה נכונות מועטה יחסית של המשיבים לקבל כשכן או כחבר את מי שאורחות חייו רחוקים משלהם.

לצד הדחייה המוחלטת של מערכות ערכים שאינן שייכות לחברה החרדית, בולטת בהעדרה גם תפיסת הסולידריות והנכונות של החברה לראות את עצמה כקהילה אחת בין קהילות רבות.

תפיסת עולם צרה זו, השזורה בתחושת עליונות טבעית ובפטרונות, מגבילה את יכולתם של אזרחים חרדים לקבל את קיומם של אורחות חיים השונים משלהם בלי לנסות לשנות אותם. במונח זה, הם אינם רואים עצמם חלק ממערכת גדולה של כללים והסדרים שנועדו להגן על כלל הקהילות, אלא כמיעוט אוטונומי ובדלני הנאבק על שימור האינטרס המגזרי.

בשנים האחרונות אנו עדים לקיטוב הולך וגדל בין החברה החרדית לחברה הכללית. עם זאת, קיימת קבוצה הולכת וגדלה של מנהיגים, אנשי תקשורת ואנשי חינוך בחברה החרדית המביעים רצון לזנוח את מערכת היחסים הלעומתית הרואה במדינה גוף זר, ובמקום זאת לקדם השקפת עולם אזרחית שבה נשקלת טובת הציבור החרדי בתוך טובת המדינה כולה.

2.1 האם וכיצד ניתן לחנך לערכים משותפים?

מערכת הערכים האזרחית העומדת בליבו של החינוך הממלכתי (לפי מטרות [חוק חינוך ממלכתי](#)) נחשבת למנוגדת להשקפת העולם החרדית במספר עקרונות:

- **לאומיות ודמוקרטיה:** תפיסתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.
- **זהות משותפת וסולידריות אזרחית:** עידוד שירות משמעותי בצה"ל וחינוך לראייה ביקורתית ומחשבה עצמאית.
- **פלורליזם תרבותי, דתי וערכי:** הכרת התרבות של קבוצות שונות באוכלוסייה לרבות החברה הערבית, שוויון לנשים ועוד.

הניגוד בין מערכת הערכים החרדית לבין מערכת הערכים הדמוקרטית-לאומית הוא כר פורה לקונפליקטים ולמאבקים. ביסודם של מאבקים אלו ניצב המאבק על האוטונומיה: זכותה של החברה החרדית לאוטונומיה בבחירת אורחות חיה, ערכיה והחינוך שתעניק לילדיה לעומת הזכות האוטונומית של כל תלמיד ותלמידה להיחשף לעולם החיצוני השונה מהמציאות המוכרת להם ולבחור בעצמם את השקפת עולמם. צלע שלישית במאבק על האוטונומיה היא זכותה וחובתה של חברה דמוקרטית להגן על אופייה הרב-תרבותי ולהבטיח יחסים תקינים וסובלניים בין הקבוצות השונות.

מטרת פרק זה היא למצוא דרך אחרת, המכבדת את זכותה של הקהילה החרדית לאוטונומיה אך פותחת פתח לדיאלוג. זאת באמצעות הגדרת מינימום הערכים ההכרחיים לחיים אזרחיים משותפים והשאר נוסאים הקשורים לנורמות ואורחות החיים לבחירתה האוטונומית של כל קהילה.

חינוך ראוי לאזרחות יכול להתבצע באמצעות שתי פדגוגיות משלימות - חינוך לאורח חיים ספציפי הכולל תרבות, מנהגים, אמונות וטקסים לצד היכרות עם האחר ועם אורחות חיי השונים וניהול יחסים הדדיים על בסיס ערכים מינימליים משותפים. השיח המתמשך שבין העמקה באורח החיים הספציפי לבין ביסוס מערכות היחסים שבין קהילות דורש מהאזרחים החברים בקהילות יכולת לדון בעניינים הנוגעים לטובת הכלל.

כלומר, השותפות בחברה הישראלית איננה תלויה במחויבות לרעיון הציוני ואיננה מחייבת את האזרחים לקבל תפיסה קונקרטיית כלשהי של היהדות. מחויבותה של המדינה באה לידי ביטוי בהגנה על הקהילות השונות ועל היחסים בניהן. יחסי הדאגה והאחריות ההדדית שבין הקהילות באים לידי ביטוי בנכונותם של האזרחים להביע ביקורת ולחתור להשגת צדק.

3. המלצות עקרוניות לבניית תוכנית ללימודי אזרחות בחברה החרדית

בחלק זה מוצע מתווה לתוכנית שתקנה לתלמידים החרדים ידע ומיומנויות שיסייעו להבנת המסגרת המדינית שבה הם חיים ולהבנת השפעתם על כלל האזרחים.² תוכנית לימודי האזרחות בחברה החרדית צריכה להיכתב בידי אנשי חינוך המכירים היטב את החברה ואת המאפיינים הייחודיים לה. קבלת לגיטימציה לתוכנית היא מרכיב חשוב וחינוכי להצלחתה, וללא תמיכת המנהיגות ומוסדות החינוך החרדיים היא תיוותר ללא שימוש.

3.1 היחס לזהות היהודית והדמוקרטית של המדינה

ככלל, החברה החרדית מתנגדת ל"סיפור הציוני" ולנרטיב של תקומת הבית והעם היהודי. משכך עלינו למצוא נקודת מוצא והזדהות שונה, שתקנה לתלמידים ולתלמידות תחושת שייכות והזדהות עם המדינה ואזרחיה בלי שיצטרכו לוותר על סט הערכים שלהם ועל השקפת עולמם. לצורך כך כדאי להתייחס קודם כול לקשר הבסיסי ביותר בין התלמידים למדינה ולאופנים השונים שבהם המדינה משפיעה על היבטים במציאות היום־יומית שלהם.

העברת המיקוד מקדושת הנרטיב הציוני לנרטיב המתרכז ביחסי אזרח־מדינה תבוא לידי ביטוי גם בהמשך התוכנית. כך, יוסבר בתוכנית מדוע המסגרת של המדינה, על אף המתחים, הקשיים והווייתורים הכרוכים בה, היא המסגרת היעילה והבטוחה ביותר לחיות בה - המדינה היא מעין "רמזור" המסדיר את תנועתם של אזרחים וקהילות רבות ושונות ומאפשר את החיים המשותפים. "רמזור" זה איננו מבטא אמונה או ערך רוחני ועל כן איננו עומד בסתירה לאורח החיים ולהשקפה החרדית.

ההמלצה היא להתייחס בתוכנית האזרחות ליהדות המדינה כמאפיין לאומי־תרבותי אשר איננו נובע מעקרונות דתיים והלכתיים או מבוסס עליהם. המדינה הוקמה בידי יהודים חילונים כחלק מתנועה היסטורית של תחיית הלאומיות, ומידת מחויבותה ליהדות נמצאת בדיאלוג תמידי ומתוח בין הקהילות.

ההתייחסות בתוכנית למבנה המשטר ולשיטת המשל בישראל תכלול סקירה של חוקים, הסדרים ופרוצדורות הקשורים באופני העבודה השוטפים של גופים שלטוניים בישראל ושל הרעיונות העומדים ביסודם. חלק זה נועד לאפשר לתלמידים להבין תהליכים ומהלכים פוליטיים כמו גלגולה של הצעת חוק או תפקידי הממשלה וועדות הכנסת, תהליכים משפטיים כמו הגשת עתירה לבג"ץ ונושאים אזרחיים כמו תפקיד התקשורת, ביקורת ציבורית או זכות המחאה וההפגנה.

2 לצורך כך נתייחס בפרק זה לחרדים כמקשה אחת ללא הבחנה בין הזרמים השונים. זאת מכיוון ששיעור הגברים החרדים הלומדים לימודי אזרחות לבגרות הוא ממילא נמוך.

חלק זה יהיה דומה, במידה רבה, לחומרים הנסקרים בספר האזרחות הכללי. יחד עם זאת, לצד הצגת מבנה הרשויות השונות וסקירת נושאים כמו ביקורת על השלטון והפרדת הרשויות, יושם דגש על הזכות למחאה ציבורית ועל עצרות והפגנות, שהן חלק מרכזי מערוצי ההשתתפות האזרחית בחברה החרדית.

כדאי להתמקד בהטמעת סט מצומצם יחסית של ערכים דמוקרטיים, שהם הבסיס לחיים משותפים במדינה. כלומר, להתייחס להיבט הדמוקרטי כפרוצדורה תועלתנית אך יעילה והגיונית, ולפיכך בעלת חשיבות עצומה ומחייבת עבור כלל אזרחי המדינה. חיבור לתכנים דתיים יוצג בתוכנית רק אם הם מקושרים באופן ישיר לתוכן, ומתוך מטרה להסביר ולהמחיש לתלמידים את העיקרון המדובר בשפה המובנת להם.

למשל, אפשר לשאול במה דומה עקרון הכרעת הרוב לעיקרון ההלכתי של "אחרי רבים להטות" או במה דומה עקרון "כבוד האדם" ל"כבוד הבריות". בשני המקרים מודגש כי החיבור בין ההלכה לחוקי המדינה ולעקרונות הדמוקרטיה איננו מחויב המציאות וכי הציות לכללים איננו משקף את ההלכה או נובע ממנה.

3.2 חינוך להכלת שונות ולחיים משותפים

הכלת השונות והשאיפה לחיים משותפים הם עקרונות מאתגרים ביותר בחינוך לדמוקרטיה בכלל ובחברה החרדית בפרט. חשיפה למגוון השקפות עולם ודעות חיוניות אומנם לאפשרות של חיים משותפים, אך עבור החברה החרדית טמונה בה גם סכנה עצומה לערעור הזהות המתבדלת. איך ניתן בכל זאת לחשוף בפני התלמידים מחברה זו השקפות עולם מגוונות בלי לפגוע במערכת הערכים של הקהילה?

בנושא היחס לציונות למשל, כדאי להציג לתלמידים את כל קשת העמדות החרדיות, החל מדחייה והתנגדות מוחלטת לציונות ועד לקבלתה כנתון "בדיעבד" - הגישה הנפוצה כיום ברוב החברה החרדית. דיון זה הוא חלק מהשיח הציבורי היום-יומי בחברה החרדית, וככזה יש להציגו גם לתלמידים.

זוהי גם הזדמנות לאפשר לתלמידים להציג דעות שונות ומגוונות ולקיים ביניהם שיח מכיל וסובלני בסוגיה אשר אין לגביה הסכמה חברתית ודתית מוחלטת. לעומת זאת, התפיסה הציונית, שכמעט אינה נלמדת בחברה החרדית, תוצג באופן הגון אך בצמצום יחסי, ובלי להקדיש מקום למורכבות ולזרמים המרכיבים אותה.

סוגיית היחס שבין הדת היהודית למדינה הדמוקרטית תילמד גם היא בהרחבה יחסית ובליווי דוגמאות הממחישות את הקונפליקט שבין ערכים דתיים-הלכתיים לעקרונות דמוקרטיים. תוצג גם העמדה החרדית המקובלת ביחס לקונפליקט זה. יהיה אפשר, למשל, ללמד על המקרה של עצירת עבודות הבנייה של גשר יהודית בתל אביב באוגוסט 2018, אשר תוכננו להיערך בשבת כאשר התנועה בכבישים דלילה. המתח במקרה זה בא לידי ביטוי בדרישה למנוע חילול שבת לעומת הצורך לשמור על זכויות הפרט ולמנוע פגיעה בנהגים המשתמשים בנתיבי איילון.

חשוב להתייחס למצב המורכב שבו מדינת ישראל, חוקיה ומוסדותיה אינם דתיים, אך מנגד, הקהילה החרדית מחויבת להעמקת הזהות היהודית בישראל ולהרחבת ההשפעה החרדית בתחומים אלו. הפולמוסים השונים אומנם יוצגו כהווייתם - שתי מערכות מתחרות של ערכים - אך נקודת המבט תהיה זו החרדית.

נקודת המוצא ורמת הידע של התלמידים החרדים היא שיקול משמעותי בפיתוח התכנים בתוכנית. רובם המכריע של התלמידים כלל אינו מודע לקיומן של מסגרות המדינה ולקשר בינן ובין האזרחים והקהילות השונות. מושגים בסיסיים הקשורים באזרחות, בעבודת הממשלה, במערכת המשפט, בזכויות אזרח ובזכויות אדם ועוד אינם מוכרים להם, ופעמים רבות מעורבותם האזרחית מסתכמת בידיעה על קיומן של בחירות.

משכך, יש להקדיש זמן רב להקניית הידע הבסיסי ביותר לפני שדנים בנושאים מורכבים יותר כמו המפה הפוליטית בישראל, סמכויות בית המשפט העליון או המהפכה החוקתית. לצד מרכיבי התוכן והידע המוקנה לתלמידים ישנה חשיבות עצומה גם להקניית מיומנויות שיח ודיון - חלקן שונות, במידה זו או אחרת, מאלו הנהוגות במערכת החינוך החרדית. יש לפתח מיומנות דיון ולטפח סולידריות אזרחית הכוללת פיתוח השקפת עולם רחבה וציבורית.

3.3 פיתוח מיומנות דיון

יכולת הדיון והוויכוח, הצגת טיעונים מנומקים וחשיבה ביקורתית ורפלקטיבית שגורות אומנם בשיח ובפרקטיקה ההלכתית-דתית, אך אינן נפוצות במישור האזרחי-חברתי היום-יומי. פיתוח היכולת של התלמידים להשתתף בדיון הנוגע לטוב הכללי ולא המגזרי הוא מרכיב קריטי בבניית היכולת והמוטיבציה שלהם להשתתף במערכת החברתית-דמוקרטית וביצירת תחושת שייכות ואחריות משותפת, מהסוג שחסר כיום בחינוך האזרחי-חרדי.

חשוב שלתלמידים תהיה יכולת לקשר בין המציאות הפוליטית והציבורית לידע שרכשו בכיתה. לצורך כך יש לזמן אפשרות לחשיבה עצמאית ולדיון בנושאים רלוונטיים ובעלי משמעות לחברה החרדית ולחיייהם של התלמידים. אפשר למשל ליצור דיון בנושא סוגיה פנים קהילתית כמו פעילות הגמ"חים ולבקש מהתלמידים לגבש עמדה בנושא ולהציגה באופן משכנע.

מרכיב נוסף של מיומנויות הדיון קשור ביכולת להאזין למגוון דעות, להכיל אותן ואולי אף ללמוד מהן. על המורה ליצור אווירה כיתתית בטוחה, שבה כל תלמיד או תלמידה יחוו בנוח להציג את דעתם וכן להגיב, להשתכנע או להתנגד לדעות האחרות. אווירה כזו תקנה לתלמידים לא רק יכולת דיון אלא גם יכולת לסיים את הדיון ללא הכרעה ברורה ולקבל את אפשרות קיומן של דעות רבות ושונות.

3.4 טיפוח סולידריות

טיפוח הסולידריות האזרחית ופיתוח השקפת העולם הציבורית יכול להתאפשר בתוכנית הלימודים באמצעות העיסוק הנרחב בנושא מדינת הרווחה - מערכת אזרחית רחבה בעלת משמעות והשלכות גם בחיי היום-יום של התלמידים. כאן יוצגו בפני התלמידים ערכי יסוד ליברליים-דמוקרטיים וסוציאליים כמו שוויון, כבוד האדם וזכויות יסוד, ויוסבר כיצד הם באים לידי ביטוי בחקיקה בישראל ובהמשך גם בהסדרים בפועל. ההתמקדות במדינת הרווחה משמעותית במיוחד ליצירת החיבור וההזדהות של התלמידים עם ערכי המדינה וליצירת תחושת שייכות. בשונה ממערכות אזרחיות אחרות, הרעיונות העומדים בבסיס מדינת הרווחה זוכים להסכמה רחבה.

במסגרת התוכנית יתרגלו התלמידים אמצעים להשפעה על המדיניות - לדוגמה באמצעות תרגילים לכתיבת נייר עמדה בנושאים אזרחיים כמו סוגיית המים, הפסולת ברחובות או סל המוצרים המפוקחים. על התלמידים יוטל להגדיר את הסוגיה האקטואלית בהרחבה, לתאר את הגורמים להתפתחותה ואת הגורמים המשפיעים עליה, להציע פתרונות שונים, לגבש עמדה מנומקת ולהציג אותה. זאת כדי להכיר מגוון רחב של מקורות, לבחון באופן ביקורתי את התפיסות המוצגות בהם ולהתייחס אליהן.

כך יתאפשר לתלמידים לתרגל בפועל את היכולת להשפיע, והם יקבלו הזדמנות להתייחס אל עצמם כאזרחים המשתייכים למערכת גדולה, לבחון את ההשפעות וההשלכות השונות ולגבש עמדה הנוגעת לטוב הכללי.

3.5 מדידה והערכה של התוכנית

המדידה וההערכה של הטמעת ערכים ומידות טובות נחשבת למאתגרת ביותר בעת בחינת תוכניות לימודים, במיוחד כאשר עוסקים בחינוך לאזרחות, אשר פירותיו יבואו לידי ביטוי רק בבגרותם של התלמידים. השינוי בהתנהגותם לא יתבטא מיידית ושינוי בעמדותיהם או ביחסם למדינה עשוי להיות זמני וחסר משמעות בטווח הארוך - שהוא החשוב ביותר. משום כך ההמלצה היא כי המדדים להערכת התוכנית יתמקדו בידע שרכשו התלמידים - ידיעה והבנה של עקרונות דמוקרטיים, דרכי העבודה של הרשויות וכדומה - ובמיומנויות ובכלים שהוקנו להם.

השאיפה היא שהשילוב בין הידע לבין המיומנויות שרכשו התלמידים ימצב אותם כאזרחים פעילים ושותפים גם בטווח הארוך, ישמש זרז משמעותי גם לשינוי העמדות והתפיסות בחברה החרדית ביחס לקהילות האחרות ויתרום לפיתוח זהות ישראלית בתוך מרחב החיים המשותף במדינת ישראל.

תקצור ועיבוד: ד"ר נירית טופול | עריכה לשונית: טל רייך | עיצוב: אמונה כרמל

היוזמה - מרכז לידע ולמחקר בחינוך מקדמת שימוש שיטתי בידע מחקרי עדכני ומבוקר בשגרות העבודה של העוסקים בחינוך. ידע מחקרי נגיש וזמין למקבלי החלטות ולציבור הרחב חיוני לגיבוש מושכל של מדיניות ולתכנון מיטבי של התערבויות לשיפור הישגי החינוך בישראל.